

ԵՌՐՈՊԱ

ՕՐԱԳԻՐ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ

ԹԻՒ 7.

1858

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՃԼՂԱՅԻ ԴԱՏԱՊԵՐՏԵԱԼՔ

Իբր որ Պանդամ ժայռին գլուխն հասաւ երեսի վրայ գետին պառկեցաւ եւ սկսաւ օձի պէս սողալով յառաջ երթալ. նոյնն ըրին նաեւ իր ընկերներն: Աս կերպով պզտիկ հողակուտի մը վրայէն անցան որուն ամէն կողմը մեռելի ոսկրներ ցանուած էին. սակայն աս զարհուրելի տեսարանն աւաղակաց վրայ աղբեղութիւն մը չըրաւ: Նոյն տեղը կը բարձրանար նաեւ կախաղանի ծառն՝ որմէ դեռ մարդու կմախք կախուած էին, եւ հովէն շարժելով կտոր կտոր վար կ'իյնային: Ասոնք ան ոսկեսիրաց ոսկրներն էին, որոնք ան հանքին ոսկին կողոպտելու մտօք նոյնտեղն եկած եւ Պոռնէոյի թագաւորին պահապաններէն բռնուած եւ կախուած էին: Թագաւորն աս զարհուրելի ծառին վրայ մեծ վտաճակութիւն մ'ուներ. կը կարծէր որ անոր վախէն ամէն աւաղակ իր հանքերէն հեռու կը կենան:

Պանդամ նոյն հանքերուն մօտ ծնած էր. իր պղտիկութեան ժամանակ անոնց մէջ արձակ կը պտըտէր եւ ամէն տեղ կը դիտէր. պահապանք իր տկար ու տխուր հասակին նայելով՝ զինքը չէին արգելուր, այսպէսով ան խորամանկ աւաղակը նոյն ոսկեծին ձորին ամէն կողման վրայ կատարեալ ծանօթութիւն ունեցաւ, որպէս զի շատ տարիներ ետքն ան ծանօթութեան օգուտը քաղէ:

Չորին բերանը կեցող պահապանն աւաղակաց շարժումը չնշմարեց, որոնք սողալով իրեն կը մօտենային: Պանդամին մահաբեր դաշուէն իր սրտին հարուած մ'ընդունելով՝ առանց ձիկ մը հանելու շնչապառ գետինն ինկաւ: Նոյն վախճանն ունեցան նաեւ միւս հարիւր քսանի չափ պահապաններն՝ որոնք խոր քնոյ մէջ էին, վասն զի ամենեւին կասկած չուներ որ ան անանուն ծովածոցին կողմանէ իրենց վրայ յարձակում կ'ընայ ըլլալ: Որոնք որ ալ արթնցան եւ ուզեցին դէմ դնել, աւաղակաց սրէն

առհասարակ ջարդուեցան: Բոլոր ուրիշ պահապաններն՝ որոնք ձորին մէջ ասդին անդին կեցած էին աս աղէտալի անցքը կրեցին. աւաղակապետն այնպիսի ճարտարութեամբ եւ զգուշութեամբ իր յարձակումն ըրաւ որ եւ ոչ մէկ հոգի կրցաւ պրծիլ եւ երթալ բուն մեծ պահանջագաց ան աղէտալի դէպքին գոյժը տալ:

Ասկէ ետքն աւաղակք ոսկին աւաթելու սկսան: Պարկերով լեցուն ոսկեղ աւաղ եւ պղտիկ հատիկներ, որոնք պատրաստ կեցած էին Պոռնէոյի մայրաքաղաքն երթալու, բոլոր Պանդամին ձեռքն ինկան: Մէյմէկ յափշտակիչ թռչուններու պէս իր դիւալ կերպ ընկերները գետնէն վեր ելան, իրենց աւարը շալկեցին եւ նորէն ճամբայ ելան: Արեւը այսպիսի յանդուրժեալ ի գործ դրուած չէ: Գեռ մինչեւ ցայսօր աս դէպքս Գիմորի եւ Սուպայի քաղաքականացեալ ժողովուրդներուն մէջ խօսակցութեան նիւթ մըն է:

Նշուականները Պանդամին առաջնորդութեամբ նորէն նոյն ճամբէն իրենց նաւը դարձան: Իրենց կողոպտած դանձր Մալապային ծածկին վրայ դրուեցաւ, առաքատները պարզեցան ու նաւը ճամբայ ելաւ. աւաղակապետն որոշեց որ աւարը բաց ծովու վրայ բաժնուի: Նաւը ցամաքէն բաւական հեռանալէն ետքը բաժնուումն սկսաւ. Պանդամ իրեն աղէկ մաս մը հանեց, որուն դէմ ոչ ոք կրցաւ բան մ'ըսել: Նոյն վայրկեանէն սկսաւ ծովահէնի կեանքն իրեն տաղտուկ գալ. յանկարծ ձեռք անցուցած ոսկին իր միտքը բռնորովին փոխած էր. ուստի առաւօտը ծագելուն պէս նաւուն հրամանատարութիւնը Գոպրա-Գաբելին տուաւ եւ ինքը Եուսսի կղզւոյն Գարիմալա նեղուցը ցամաք ելաւ:

Տափտոսնին երկիրն առաջին կալուածն էր, որ Հոլանտացիք ճովայի ան վայրենի ծովեղբրքը մշակելու սկսած էին: Աս պատմութեան պատահած ժամանակէն ի վեր Գալիմա գեղը շատ ծաղկեցաւ, ընդորձակեցաւ եւ ուրիշ անուն մ'առաւ. նոյն ժամանակը միայն քանի մը խրճիթներէ կը կազմուէր զորոնք քանի մը ծովահէնութենէ դարձած մարդիկ շինած էին եւ մշակութեան կը պարապէին: Նոյն

խառնակ ժամանակն որ Հնդկաստանի մէջ զանազան եւրոպական ազգեր իրարու հետ պատերազմ կը մղէին, Տավիտսոն բոլորովին չէզոք կեցած՝ ամէն ազգաց ալ հաւասարապէս ընդունելութիւն կ'ընէր եւ անոնց դժբախտներուն օգնական կ'ըլլար: Իր երկիրները շատ աղէկ վիճակի մէջ էին, եւ հարուստ բերքի յոյս կու տային: Վաթսուն գերիք եւ քսան վարձքի բռնուած մարդիկ զանիկայ դեղեցիկ եւ ամենաբեր պարտեղ մը դարձուցած էին:

Բայ եւ իր ազնուական ընկերն Աւրորա նոյն ժիր Հոլանտացիէն մեծ հիւրընկալութեամբ ընդունուեցան, կոմսուհւոյն Տավիտսոնին երկու դուստրուներուն քով բնակարան մը տրուեցաւ, նոյնպէս Բօլին առանձին սենեակ մը եւ Սիմֆոնիկին՝ տան ծառաներուն քով մասնաւոր տեղ մը: Հոս սկսան դժբախտ փախտականք իրենց առաջին վիշտերը մոռնալ եւ հանգիստ կեանք մ'անցընել: Քանի մը շաբաթ ետքն իրիկուն մ'երբ որ գիշերական սառուերն իր քողը տարածելու սկսած էր, Բօլ տան մօտ դրանուող ծառաստանը պտրտելու գնաց եւ մեծ զարմացմամբ ծառերուն մէջ մարդու մը կերպարանք տեսաւ որ Սիւրբուֆին շատ նման կ'երեւար: Աս անձանօթ անձը Տավիտսոնին հետ մէկ ժամու չափ ծածուկ խօսելէն ետքը նորէն անհերեւոյթ եղաւ: Պատանին աս անակնկալ դէպքն անմիջապէս Աւրորային ծանոյց՝ որ ամենեւին չուզեց հաւատալ, վասն զի ինքն Սիւրբուֆին շատոնց Պանդամին ձեռքէն սպաննուած կը համարէր, եւ ուզեց երկրորդ իրիկուն ծառատնկին մէջ անձամբ սպասել եւ բանն ստուգել: Իրօք երկրորդ իրիկուն նոյն անձը ծառերուն մէջ նորէն ելուեցաւ: Կոմսուհին անմիջապէս ճանչցաւ թէ ինքը Սիւրբուֆին է եւ ուրախութեամբ լեցուած՝ շուտ մ'անոր քով գնաց եւ «Փառք Աստուծոյ, զքեզ նորէն ողջ տեսայ», ըսելով ձեռքը թօթուեց:

— Գուր հոս, աիկին, պատասխանեց իրեն, զարմացած նաւապետն: Ասկէ ետքն երեք բարեկամք իրենց պատահած դէպքերն իրարու պատմեցին. Սիւրբուֆին Աւրորային դժբախտութեան ցաւակից ըլլալէն ետքը Բօլին զառնալով՝ Բարեկամ, ըսաւ, ալ զիս աս ընտանիքէն ծածկելու պատճառ չունիմ, վասն զի ճամբայ ելլելու համար հարկաւոր եղած ամէն բաները պատրաստ են: Տավիտսոն ինձի ամենայն ինչ առատութեամբ հոգաց, նորէն պղտիկ նաւ մը ձեռք բերի եւ կը յուսամ որ անով իմ Մալագաս ան անօրէն աւազակ Պանդամին ձեռքէն կրնամ աւանդել: Աս պատրաստութիւնները հարկ էր որ ծածուկ ընէի, բայց հիմայ ամէն բան գլուխ ելաւ, վաղն արեւը ծագելուն պէս ճամբայ պիտ'որ ելլեմ եւ նախ Գարմիատայի նեղուցը պիտ'որ երթամ:

Այն իրիկուն Տավիտսոնին տան մէջ մեծ ուրախութեան հանգէս մը կատարուեցաւ. Սիւրբուֆին իր զուարթութեան մէջ զԲօլն իր երկրորդ պաշտօնակալն անուանեց եւ առաջարկեց անոր որ երկրորդ օրն իրեն հետ գայ եւ Մալագայի առնուելուն գոր-

ծակից ըլլայ. արի պատանին աս առաջարկութիւնը յօժարութեամբ յանձն առաւ: Այն գիշերուան մօտ երկու ճամբորդները Տավիտսոնին ընտանեաց եւ Աւրորային իրենց հրաժարական ողջոյնը տուին եւ զիրենք անոնց աղօթքին յանձնելով եւ անէն ելլելով՝ ծովեզերքին մօտ պղտիկ տնակի մը մէջ պառկելու գացին, որպէս զի առտուանց կանուխ կարող ըլլան նաւ մտնել եւ ճամբայ ելլել: Աւրորա մեծ դժուարութիւն զգաց իր հին բարեկամէն՝ եւ մանաւանդ իր ազատէն այսպէս շուտով բաժնուելուն, նոյնպէս Բօլ այնչափ հանգիստ սրտով չզատուեցաւ ան աղանուական կոմսուհիէն՝ որ իր պաշտպանութեան յանձնուած էր, եւ հիմայ առանց զօրաւոր օգնականի պնդիսի տեղ մը պիտ'որ մնար, ուր կարելի էր իրեն նոր վտանգ մը պատահիլ:

Գիշերուան ստուերն սկսաւ փարատիլ եւ արեւելեան հորիզոնը թեթեւ վարդագոյն գոյն մ'առնուլ. նաւահանգստէն խառնաձայն շշուկ մը կը լսուէր, ծառերուն վրայ ասդին անդին նոր արթննալու սկսած թռչուններն իրենց առաւօտեան նուագը կը հնչէին: Սիւրբուֆին անկողնէն վեր ցատքեց, իր ընկերին ձայն տուաւ եւ երկուքը մէկտեղ դէպ ի ծով սկսան յառաջանալ:

— Փութանք, բարեկամ, ըսաւ նաւապետն անհամբերութեամբ, աս պղտիկ ամպիկը մեղի յաջող հով մը կը գուշակէ. պիտ'որ տեսնես թէ իմ նաւս ինչ արագութեամբ ալիքներուն վրայէն պիտ'որ սահի: Գիտես Բօլ, որ սա Պանդամը բոլորովին անպիտան ելուղակ մըն է:

— Իրեն ելուղակ անունը տալը զինքը պատուել է, պատասխանեց պատանին, եւ զինքը դեւ մը կը համարիմ, որմէ նաեւ դժուր կը տաղտկանայ:

— Իրաւունք ունիս, ի վերայ այս ամենայնի եւ չեմ ուզեր զինքը մեռցընել, այլ միայն իմ Մալագաս ձեռքէն առնուլ. իր քանի մը ծառայութեանց համար երախտագիտութիւն պարտական եմ:

— Գուր Մալագան առէր ու մնացածն ինձի թող տուէր:

Այսպէս խօսելով ծովեզերք հասան:

— Ե՛հ իմ «Պրըզոն», սիրուն նաւս, դուք ուրախութեամբ Սիւրբուֆին, զանիկայ Բօլին ցուցընելով: Հիմայ անոր վրայ Տանիմարդոյի դրօշը կը տեսնես, բայց նաւահանգստէն ելլելէն ետքը Գաղղիայի դրօշը պիտ'որ բանամ եւ քսան թնդանօթ արձակելով՝ զանիկայ պիտ'որ ողջունեմ:

Պրըզոն իրօք գեղեցիկ եւ արագընթաց նաւ մըն էր. իր 24 նաւաստիները զանազան ազգերէ կազմուած էին, սակայն Սիւրբուֆին համբաւը զանոնք իրարու հետ սերտիւ միաբանած էր: Ասոնց մէջ նաւաւարն որ երկայն հասակ մ'ունէր բայց այնչափ վտիւր էր որ թնդանօթի գնդակ մ'իր մարմնոյն վրայ մահահանգ վէրք մը տալու տեղ չէր կրնար գտնել: Երբ որ Սիւրբուֆին Բօլ Պրըզոնին վրայ ելան, Մորտէյլ

զերենք մեծ յարգութեամբ ընդունեցաւ: Բոլոր նա-
ւաստիք երկու կարգ շարուած զերենք դիմաւորեցին:

— Լ՛մէն բան պատրաստ է, հարցունց նաւապետն:

— Լ՛մէն բան, պատասխանեց Մորտէյլ:

Սիւրբուֆ նաւապարաց աս համառօտ խօսքը
խօսեցաւ. Յամաքի վրայ կրնայ թողութիւն տրուիլ,
բայց ծովու վրայ ոչ երբեք. ասոր համար ծովու
վրայ միշտ պէտք է յաղթել: Գուր անշուշտ պիտ'որ
յաղթէք:

Լ՛սկէ հոքը խարխիւր վերցունեցաւ. հարաւային
հոյ՞ն արեգական ծագելէն հոքն սկսաւ շնչել եւ Պրու-
դոնին առագաստներն ուռեցընել: Թնդանօթներն հըն-
չեցին եւ գաղղիական դրօշը կայմին ծայրը բարձրացաւ:

Սալագային մէջ աղմկալից ուրախութիւն մը կը
տիրէր. ծովահէնք մեծ բախտի հասած էին, իրենց
այնչափ ժամանակէ վեր ունեցած բաղձանքը վերջա-
պէս կատարուած էր: Մէկ աւար մ'ալ, մի միայն
այսպիսի աւար մը, եւ ամէն մէկը մէյմէկ թագաւոր
կ'ըլլան. ամէն բան իրենց համար յաջող է. հոյ՞ն
ու ծովը կատարեալ հանդարտ, հարկ չէ որ մէկը
նաւուն մէջ հրամանատարութիւն ընէ, նաեւ եթէ
ընելու ըլլայ, ոչ որ կը հնազանդի. ամէն նաւապարք
առհասարակ մէյմէկ նաւապետ են: Պարապ տեղ կը
ջանայ վայրենի Գոպրա-Գաբել Պանդամէն իրեն տը-
րուած իրաւունքն ի գործ դնել. աւաղակաց խումբն
իր հրամաններուն ծաղոկան ծիծաղով մը կը պա-
տասխանէ. ամէն կողմանէ վայրենի երգեր, աղաղակ
եւ աղմուկ կը լսուի. ամէն մարդ կ'ուզէ իշխող ըլ-
լալ. միայն թնդանօթները լուռ կը կենան:

Ելուզակներն իրենց կողոպտած ոսկին նաւուն
ծածկին վրայ տարածած էին. կ'ուզէին նաեւ անոր
տեսութեամբն զմայրիլ ու զուարթանալ. Բարեյուսոյ
ոգելից գինին եւ Սէյլոնի հրածին շաքարօղին բաւա-
կան չէր ըլլար զերենք զուարթացընել: Նաւուն ա-
մէն կողմը շիշերու կտորներով եւ խեցեղէն անօթ-
ներու բեկորներով ծածկուած էր. ծովահէնք իրենց
քաղցն եփուած որիզով անցուցած էին՝ որն որ չա-
փէն աւելի պղպեղով համեմուած ըլլալով՝ իրենց
արբածութիւնը վերջին աստիճանի սաստկացուցած
էր: Երկու պղնձագոյն՝ Գիմբէն բռնուած գերի աղ-
ջիկներ աս անսովոր հանդիսին հանդիսատես կ'ըլ-
լային. աչքերնին մեծ անձկով գէպ ի ծով դարձու-
ցած՝ դառնապէս կու լային. դժոխական ծիծաղ մ'ի-
րենց լացքին պատասխանը կ'ըլլար: Վերջին շիշերը
պարպուեցան, վերջին հայհոյութիւններն հնչեցին,
իր վերջին բարձրութեան հասած արեւը բոցեղէն
ճառագայթներ կ'արձակէր եւ արբեալ ելուզակաց
անյաղթելի քուն մը կը պատճառէր: Յառաջուան
աղմկալից զղորդներն, խոր լուծիւն մը յաջորդեց
եւ միայն երկու գերեաց լալու. ձայնը ժամանակ ժա-
մանակ կը լսուէր:

Եթէ ծովահէնք իրենց քունին ժամանակ ա-
պահով մնալու համար պահապան մը դրած ըլլային,
ստուգիւ անիկայ ալ իր անհնազանդութիւնը ցուցը-

նելու համար կը քնանար, բայց որովհետեւ այսպիսի
զգուշութիւն մ'ուզած չէր, աւաղակաց մէկն՝ որ միւս-
ներէն աւելի քիչ արբած էր, արթուն մնաց եւ ա-
շուքներն աշխարհքիս չորս կողմը կը շրջըջէր: Յան-
կարծ արեւմտեան հորիզոնին վրայ նշան մը սկսաւ
երեւալ. ելուզակն ոտք ելաւ, դիտակը ձեռքն առաւ
ու նշանը մտադրութեամբ քննելէն հոքը զօրաւոր
սուլելու ձայն մ'արձակեց: Պառկող նաւապարք իրենց
տեղն անշարժ մնացին. զերենք ոտք հանելու համար
հարկ եղաւ բռնական միջոց գործածել:

— Նաւ մը, նաւ մը, հնչեց վերջապէս ամէն
կողմանէ:

Նոյնահէններու համար նաւու մը մօտենալը
միշտ թշնամոյ մը մօտենալուն հաւասար է:

— Լ՛մէն ձեռք նաւուն ծածկը, պողացին դար-
ձեալ աւաղակները: — Նաւապետ մը, նաւապետ մը
պէտք ենք ունենալ, գոչեց նաւապար մը:

— Լ՛նիծեալ Պանդամը, պողաց ուրիշ մը,
յմեզ մեր բախտին թող տուաւ եւ ինքն ոսկւոյն մե-
ծագոյն մասովը կ'ծիկը դրաւ. եթէ անգամ մը մեր
ձեռքն իյնայ, զինքը կտոր կտոր պիտ'որ ընենք:

— Լ՛ուզէ՞ք զիս ձեզի հրամանատար ճանչնալ,
պողաց Գոպրա-Գաբել:

— Լ՛ո՛, պո՛, պատասխանեց միաբերան ելու-
զակաց խումբը. Կեցցէ՛ Գոպրա-Գաբել, Կեցցէ՛ 2 ու-
դրիի խորամանկ օձը:

— Հառաջ ուրեմն, հրամայեց նոր ընտրուած
առաջնորդը. թնդանօթաձիգք շուտով ձեր թնդա-
նօթներուն քով. ան նաւն արագընթաց նաւ մըն է.
կուրը սաստիկ պիտ'որ ըլլայ:

— Գաղղիական դրօշ ունի, կանչեց ձայն մը
նաւուն ծայրէն:

— Ուրեմն, կրկնեց նորէն Գոպրա-Գաբել,
Սիւրբուֆ անոր մէջն է:

— Ես անոր գալը տեսայ, պատասխանեց Վա-
գերաչուին, Պանդամ զմեզ մօտանց, Սիւրբուֆը
կենդանի թողուց որպէս զի հիմայ զմեզ իր նաւուն
կայմէն կախէ:

Թո՛ւնոյ արագութեամբ յառաջ եկաւ օտար
նաւն. իր կողէն կապոյտ ծուխ մը բարձրացաւ. մի
եւ նոյն ժամանակ թնդանօթի գունդ մը Մալագային
տախտակները խորտակեց եւ ամէն կողմ՝ ցրուեց:

— Լ՛ղէկ նշանառու, ըսաւ, Գոպրա-Գաբել.
ասկէ կը ճանչնամ որ Սիւրբուֆին աչքն է:

Երկու գերի աղջիկները մարած գետինն ին-
կան. բայց իրենց միա դնող մը չկար:

— Եթէ չենք կրնար փախչիլ, պէտք ենք
պատերազմիլ, սկսաւ պառալ կատարի հրամանատա-
րը. մեր հրացաններն ալ մահ կ'արձակեն. մեր սրերն
ալ անգղիական ածելոյ պէս կը կտրեն: Ճանկաւոր
տապալները ձեռքերնիդ առէք. սրերնիդ ակռաներ-
նուդ մէջ եւ ատրճանակները ձեռքերնիդ. մենք
թշնամիէն աւելի ենք: . . . Ընիծեալներ չեն ուղեր
հնազանդիլ, ամէնն ալ փախչելու կը նային:

ՊԱՏՄԱՐԱՐՆԵ

ՎԵՐՈՒՆԿԱՆ ՈՒԹԵՆՆԵՐԸ

Լրդէն Հայոց Պարսկաստան տարուէն յառաջ Հնդկաստանի մէջ հայ վաճառականք կը գլուխուէին, որոնց երբ ու ինչ կերպով հոն երթալուն վրայ յայտնի տեղեկութիւն մը չունինք¹։ Սակայն նոյն դաղձականութենէ ետքը նոր Զուղայի հայք միայն Պարսկաստանի վաճառականութեամբ չշտտնալով՝ սկսան Հնդկաց հարուստ վաճառատեղիներն ալ յաճախել եւ նախ Տէլհիի նոյն թագաւորութեան մայրաքաղաքին մէջ հաստատուեցան։ ԺԷ դարուն մէջ Հնդկական վաճառականութիւնը շատ նուազ՝ եւ միայն Արաբացոց ձեռքն էր, մանաւանդ ծովային վաճառականութիւնն, որովհետեւ Հնդկաց կրօնը ծովու վրայ նաւարկելը կ'արգելու, որով եւ տեղացիք միայն իրենց երկրին մէջ առուտուր կ'ընէին, իսկ շտար աշխարհաց հետ վաճառականութիւնն իրենց մօտաւոր Արաբացոց ձեռք թող տուած էին, սակայն ասոնք միայն պղտիկ նաւերով ծովեզերքէ կը նաւարկէին։ Հայ վաճառականք ասկէ շատ օգուտ քաղեցին. իրենց բազմութիւնն օրէ օր Հնդկաստանի մէջ աւելնալով՝ Պոմպա, Մարաս, Կալկաթա, Պալաքի, Սինկապոր եւ ուրիշ ծովեզերեայ քաղաքներ առուտուրի տներ հաստատեցին եւ սկսան նաեւ ծովու ճամբորդութեան ձեռք վարեն։ Իրենք առաջինն եղան որ մեծամեծ նաւերով Օկենկալայի ծովին եւ նաեւ Վանդէս գետին մէջ սկսան նաւարկել եւ Հնդկաց վաճառքն հեռաւոր աշխարհներ կրէ։ Շատ անուանի եղան նոյն ժամանակներն հայ նաւապետք իրենց ճարտարութեամբն ու հմտութեամբը. յանուանէ կը յիշուին Դաւիթ, Խաչիկ եւ Վասպար նաւապետներն՝ որոնք նաեւ նոյն ժամանակները նոր Հնդկաստան գալու սկսող Եւրոպացոց առաջնորդութիւն կ'ընէին։ Հայ նաւաց աղբային դրօշն կարմիր — դեղին — կարմիր գոյն ունէր, եւ միջին շերտին (դեղին) վրայ Գառն Աստուծոյ մը նկարուած էր։ Աս դրօշն Հնդկաց ծովերուն մէջ այնչափ ազատութիւն ու յարգ ստացած էր որ Սպանիական եւ Փորթուգալի հնդկական նաւահանգիստներն ուր ուրիշ աղբաց նաւերուն արգելուած էր մտնել, իրենց համար բաց էին, աս պատճառաւ օտարաղբի նաւերն ալ հայ դրօշ մը բանալով ան նաւահանգիստները կը մտնէին։

Հայ վաճառականք իրենց գործունէութեամբն եւ ժրութեամբն մեծ յառաջադիմութիւն ըրին եւ անհամար դանձեր ժողովեցին, որով Հնդկաց առջեւը շատ յարգ ստացան. աս պատճառաւ տեղւոյն թագաւորք եւ իշխաններն սկսան նաեւ զանոնք իրենց կառավարութեան պաշտօններուն գործածել եւ նաեւ անոնց զօրապետութեան պաշտօն տալ։ — Հայոց աս

¹ Լոտտի Ասիական լրագրին մէջ (1827. Եռնուար. Հատոր ԻԳ) հեղինակ մը կը համարի որ վասոյ դէ Կամպ Ժին Հնդկաստանի մէջ տեսած քրիստոնէաները Հայք էին։

Ճիւղերուն մէջ ցուցուցած յաջողակութիւնն եւ ըրած յառաջադիմութիւնը պատմելը մեր վախճանէն դուրս է։ Նոյն ժամանակները շատ անուանի եղան Ռսկանեանք, (Պետրոս) Յարութիւնեանք, (Պետրոս եւ Գրիգոր խան որոնց վերջինը Գասրմ Ալի խանին զօրաց վրայ ընդհանուր սպարապետ դրուած էր) Մուրատեանք եւ այլն։ Սինկապորէն՝ ուր, ինչպէս Նայման Գերմանացի ճանապարհորդը կը հաստատէ, դեռ մինչեւ ցայսօր հարուստ հայ վաճառականաց բազմութիւն մը կը գտնուի, Հայք իրենց առուտուրը հրեղական արքիպեղագոսին կողմէն, ճալա, Մուսաբա, Պոռնէոյ, Փիլիպին կողմէն եւ մինչեւ ճեւաց նաւահանգիստները, Գանդոն¹, Կանգին եւ այլն տարածեցին։ Ամենէն աւելի Գանդէսին ձախ եղելը գտնուած երկիրները, մանաւանդ Սիամի եւ Բիրմայի թագաւորութիւններն հայ վաճառականութեան ասպարէզն եղած էին, ուր դեռ մինչեւ հիմայ իրենց գործունէութիւնը կը շարունակէ։

Միւս կողմէն Հնդկաստանի տիրելն՝ որուն նաեւ Հայք մեծապէս օգնական եղան, աս աղբային ծաղկեալ առուտուրին մեծ հարուած մը տուաւ, թէպէտ եւ կարող չեղաւ զանկայ բոլորովին ջնջել։ Անդրիական Արեւելեան ընկերութիւնը կամաց կամաց հնդկական անկախ տէրութիւնները նուաճելով՝ անոնց երկրին առուտուրն ալ գրաւեց, եւ աս բանիս իսկ զբան իրեն գործիք առաւ նոյն տեղերուն սովորութեանց, լեզուին ու հանգամանաց ծանօթ Հայերն, որոնք ի վնաս իրենց աղբին եւ իրենց անձնական շահին՝ յօժարութեամբ այս շահասէր օտարաղբինն ուն առաջնորդութիւն ըրին, մինչեւ որ ստիպուեցան անոնց զօրութեանը տեղի տալ։

Աս ժամանակներս Պարսկաստան հայ վաճառականութեան կենդանուն եղած էր, Զուղայեցիք մէկ կողմանէ Հնդկաստանի վաճառականութիւնը ծաղկեցընելու ժամանակին, ուրիշ շատ երկիրներ ալ իրենց առուտրական գործունէութիւնը տարածեցին։ Յամաքի ճամբով մինչեւ Գիպուգ եւ ճինաստանի ներսի վաճառատեղիներն յառաջացան, որոնցմէ մէկուն պատահեցաւ Հ. Ռեճիս քարոզիչը Սինինկ քաղքին մէջ, ինչպէս ինքը կը հաստատէ։ Ռուսաստանի մէջ, ուր արդէն ԺԱ դարուն կէսին (1062) հայ դաղձակաւութիւն մը դացած եւ իր բնակութիւնը Գիւէվ հաստատած էր, ԺԷ դարուն մէջ Պարսկաստանի Հայք մեծ առուտուր մը սկսան. մանաւանդ Մոսկաւի եւ Աթանքիանի մէջ։ Ալեքս Միքայիլովիչ կայսրն 1651ին աս վաճառականաց շատ աղատութիւններ եւ արտօնութիւններ շնորհեց, եւ 1711 Պետրոս մեծ նոյն արտօնութիւններն աւելի եւս ընդարձակեց, որով Պարսկաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ եղած առուտուրը բոլորովին Հայոց ձեռքն անցաւ, Կասպից ծովուն մէջ միայն հայ նաւեր սկսան երթելու եւ

¹ Գանդոնի մէջ ԺԳ դարուն սկիզբը հայ վաճառականք սկսած էին յաճախել, ինչպէս նոյն քաղքին Միքայիլ Միքայիլովիչը կ'աւանդէ, ուր Հայազգի տիկին մ'իւր առանձին ծախքովն եկեղեցի մը շինել տուած էր։

նոյն ծովուն եզերքը շատ հայ վաճառատեղիներ հաստատուեցան: Պետրոս կայսեր առած արածուն թեանց գլխաւորներէն մէկն ալ աս էր որ միայն հայ վաճառականք Պարսկաստանի մետաքսը Ռուսաստան պիտ'որ բերէին, որն որ իրենց մեծ շահ բերաւ: Իր յաջորդներն ալ նոյն աղատութիւններն հաստատեցին եւ նաեւ ուրիշ նոր արածութիւններ տուին, որով հոնտեղի հայք վերջին աստիճանի հարստացան: Սակայն թէ դարուն մէջ Պարսկաստան ծագած խռովութեանց պատճառաւ աս հայ — ռուսական տուրեւաւն սկսաւ նուաղիլ եւ իր առաջին մեծութիւնը կորսնցուց:

Հայ վաճառականութեան գլխաւոր ճիւղերէն մէկն ալ Լեհաստանի մէջ էր: Բագրատունեաց Անի մարդաշատ եւ հարուստ մայրաքաղաքին օտարաց ձեռքն անցնելէն ետքն (Թ.Ա. դարուն մէջ) անոր բնակչաց մեծ մասը գէպ ի Սեւ ծովուն եզերքը քաշուեցան, անկէ խորմ անցան եւ կամաց կամաց յառաջ ելլալով Մոլտաւիայի եւ գլխաւորաբար Լեհաստանի զանազան քաղաքներուն մէջ հաստատուեցան: Լեհաց թագաւորը աս նորեկ օտարականները սիրով ընդունելէն ետքն, անոնց ժողովիւնն ու գործունէութիւնը տեսնելով՝ զանազան աղատութիւններ շնորհեցին եւ զանոնք նաեւ տէրութեան մեծամեծ պաշտօններուն սկսան գործածել: Ասկէ յորդորուած խորմի մէջ մնացող ուրիշ հայ ընտանիք ալ հետզհետէ Լեհաստան գիւնեցին որով հոնտեղի հայ գաղթականութիւնը մինչեւ 40,000 ընտանեաց հասաւ: Անեցիք իրենց նոր բնակութեան մէջ հաստատուելէն ետքը բոլոր մտադրութիւններ վաճառականութեան դարձուցին եւ քիչ ժամանակուան մէջ Լեհաստանի բոլոր առուտուրը գրաւեցին եւ երկրին բուն բնակիչներէն աւելի յարգ եւ պատիւ ստացան, մինչեւ, ըստ աւանդութեան նոյնտեղի հայոց, Լեհացիք կէս մը վախճալով որ կամաց կամաց իրենց երկրին բոլորովին հայք կը տիրեն, կէս մ'ալ անոնց յաջորդութեան վրայ նախանձելով՝ ձեռք զարկին զանազան առիթներու մէջ աս օտար ժողովուրդը նուազեցնելու: Նոյն ժամանակուան Լեհացի հայոց հարստութեան վրայ հետեւեալ դէպքը կը պատմուի: Վլասիսլաւ Գ. թագաւորն ստակի հարկաւորութիւն ունենալով՝ իրեն կը կանչէ Բեռնարգովիլ հայ վաճառականն՝ եւ անկէ 100,000 դահեկան փող կը խնդրէ: Ինչ տեսակ ստակ կ'ուզէք, տէր արքայ, կը հարցնէ վաճառականն, ոսկի, արծաթ թէ պղնձ, թագաւորն աս հարցման վրայ շատ կը զարմանայ եւ զինքը փորձելու համար՝ «Երեք տեսակէն ալ կ'ուզեմ», կ'ըսէ: Քիչ մ'նտքն ուղածն ամբողջ կ'ընդունի: Լեհաստանի թագաւորութեան խնարով հայք ալ իրենց առաջին մեծութիւնը շատ կորսնցուցին եւ իրենց առուտուրը նուազեցաւ, մանաւանդ նոյն երկրին երեք տէրութեանց մէջ բաժնուելէն ետքն:

() Եւստան երկիրներուն հայ վաճառականութեան

թեան սկիզբը շատ հին է. արդէն նոյն երկիրներուն դեռ Յունաց ձեռքն եղած առնէն հայք իրենց վաճառքը Փոքր Ասիա, Ասորիք եւ Սեւ ծովուն եզերքը գտնուած երկիրները կը տանէին: Աս առուտուրը նոր կենդանութիւն ու գործունէութիւն մ'առաւ Թի—Թէ դարերուն մէջ: Օսմանեան երկիրներուն գլխաւոր վաճառատեղիները, Կոստանդնուպոլիս, Ջմիւռնիա, Ալեքսանդրիա, Ադրիանուպոլիս, Պաղատայ, եւ այլն Պարսկաստանէն եւ Հայաստանի զանազան քաղաքներէն բաղմամբ Լեհաստանի հայ վաճառականք կու գային եւ Հնդկաց ու Պարսից եւ հայ երկրին ամենազգի վաճառքն հոնտեղի կը կրէին: Ասոնց ձեռքովը կ'ընդունէին Օսմանեան վաճառանոցները, Լահորի գեղեցիկ շէնքեր, զանազան մետաքսեայ կերպանները, ծաղկեայ կտաններ, համեմներ եւ տեսակ տեսակ անգործ նիւթեր: Հայք աս առուտուրն ըստ մեծի մասին կարաւաններով կ'ընէին, որոնք մէկ կողմանէ մինչեւ Դրապիզոն կ'երթային եւ վաճառքն անկէ նաեւ կը դուրսէին, միւս կողմանէ ալ Միջերկրական ծովուն գլխաւոր նաւահանգիստները կը հասնէին: Աս առուտուրին պատճառաւ շատ հայ ընտանիք իրենց հայրենիքէն Կոստանդնուպոլիս, Ջմիւռնիա, Եգիպտոս, Հալէպ, Պաղատատ եւ ուրիշ վաճառաշահ քաղաքներ գաղթեցին եւ իրենց բնակութիւնն հոն հաստատեցին: Գեւ մինչեւ ցայսօր՝ եւրոպական վաճառականութեան այնչափ յառաջադիմութիւն ընելէն ետքն ալ Օսման երկրին ներքին առուտուրին մեծ մասն Հայոց ձեռքն է, ինչպէս վարը պիտ'որ տեսնուի:

Եւրոպայի վաճառատեղիներուն մէջ Վենետիկէն ու Լիւպոնայէն զատ — որոնց վրայ նախընթաց թուերնուս մէջ խօսեցանք — Հոլանտա հայ վաճառականութեան գլխաւոր տեղ մ'եղած էր, որովհետեւ Թ.Զ. Թ.Է. եւ Թ.Ը. դարերուն մէջ Հոլանտացոց ձեռքն էր ծովական վաճառականութիւնն եւ իրենց Ամսթերտամ մայրաքաղաքն եւրոպական առուտուրի կենդրոն մըն էր: Շատ հայ վաճառականք աս քաղաքին մէջ տներ հաստատեցին եւ կամաց կամաց իրենց թիւը շատ աւելցաւ մինչեւ նաեւ իրենց համար աղբային եկեղեցի մ'ալ շինեցին, (Ս. Հոգեւոր կեղեցին, որուն համար ճանապարհորդք կ'ըսեն թէ հիմայ վաճառաց մթերանոց (ճաղաղ) եղած է): Հոլանտացիք մեծ համարում ունէին աս հայ վաճառականաց եւ անոնց Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի մէջ գտնուած բաժանորդներուն վրայ, որոնց փոխանակադիրները մեծ գիւրութեամբ իբրեւ շատ ապահով կ'ընդունուէին: Հոստիդի հայ առուտուրին դրլխաւոր գործն էր արեւելեան վաճառք Եւրոպա բերել եւ անոնց դիմաց Հոլանտայի ընտիր ձեռակերպներն արեւելեան աշխարհներ խրկել: Թ.Ը. դարուն վերջերն Հոլանտացոց վաճառականութիւնն սկսաւ նուաղիլ եւ Անգղիացոց տեղի տալ, ասով նաեւ Ամսթերտամի հայոց առաջին շահը դադարեցաւ, եւ կամաց կամաց նաեւ իրենց թիւը շատ նուազեցաւ:

Գաղղիա, Աւստրիա, Անգղիա եւ Սպանիա ալ

անցած եւ նաեւ ժէ դարուն մէջ հայ վաճառականը կը յաճախէին, թէպէտ եւ շատ քիչ: Ռիշըլիէօ՝ Գաղղիայի գործօնեայ պաշտօնեան շատ ջանք ըրաւ որ գաղղիական վաճառատեղեաց մէջ հայ վաճառականներ շատցնէ, աս վախճանաւ ձեռք զարկաւ Մարսիլայի մէջ հայերէն գրքեր տպել տալ: Իր աս ջանքը բոլորովին անօգուտ չեղաւ, վասն զի անկէ ետեւ Հայք սկսան աւելի եւս Մարսիլիա յաճախել եւ ոմանք նաեւ հոն բնակութիւն հաստատեցին:

Նոյն ջանքն ունեցան նաեւ Մարիամ Թերեզիա Աւստրիայի կայսրուհին եւ իր որդին ու յաջորդն Յովսէփ Բ կայսրն, որպէս զի Թրեստի մէջ Հայք շատնան եւ նոյն քաղքին առուտունն աւելի եւս ծաղկի: Աս ժամանակներս Պարսկաստանի մէջ ծագած քաղաքային պատերազմն՝ որով նոյնտեղի Հայք շատ նեղութիւն կը կրէին, եւ միանգամայն Թրեստ քաղքին մէջ հայ միաբանութիւն մը (Միութարեան միաբանութիւնն, որ ետքը Վիէննա փոխադրուեցաւ) հաստատուիլը կայսրուհւոյն իր վախճանին հասնելու շատ նպաստեցին: Երեսունէն աւելի ընտանիք հետ զհետէ եկան իրենց բնակութիւնը Թրեստ հաստատեցին եւ հոն սկսան Արեւելքի եւ մանաւանդ Հնդկաստանի հետ մեծ առուտուր մ'ընել: Դեռ մինչեւ ցայսօր իրենց բնակած փողոցն՝ «Հայոց փողոց», կը կոչուի թէպէտ եւ իրենց յառաջուն բազմութեան հազիւ պզտիկ մէկ մնացորդը մնացած է: Մարիամ Թերեզիային Միութարեանց տուած հրովարտակը նաեւ աս հայ վաճառականաց համար զանազան ազատութիւններ կը բովանդակէ:

Մհաւասիկ աս էր հայ վաճառականութեան վիճակը մինչեւ անցած դարուն կէսերն, որ ժամանակէն սկսաւ նուազիլ իր առաջին պայծառութիւնը. բայց ասոր պատճառները քննելն ուրիշ անգամուան թող տալով՝ ընդհանուր տեսութիւն մ'ընենք Հայոց աս առուտորական Ոսկի դարուն վրայ: Արնանք ըսել թէ Հայ անունն՝ նաեւ իր անկախ պետութեան ժամանակն ալ այնչափ ընդհանուր ծանօթ եղած եւ յարգ ու պատիւ ստացած չէր որչափ աս արեւտրական պետութեան ժամանակը: Մեր քաջ թագաւորաց եւ իշխանաց մեծամեծ գործքերն եւ արութիւնները քիչերը զարմացուցին եւ քիչ սահմանի մէջ հռչակուեցան, բայց հայ վաճառականաց համբաւն երկրիս ամէն մասին մէջ տարածուեցաւ եւ ամենուն զարմանալի եղաւ. վասն զի իր գործողութեան աս պարէզն ալ բոլոր երկիրն եղած էր: Ամպերտամէն մինչեւ Գանդոն, Մոսկաւէն մինչեւ Սինկապոր, լեհաստանէն ու Մոլտաւիայէն մինչեւ Հնդկաց արքի-դեղադոսն եւ նաեւ մինչեւ Ափրիկէի ներսերն հայ վաճառականաք գրաւած բռնած էին եւ ամէն ծովուրու մէջ իրենց նաւերն, ամէն ցամաքային ճամբաներու վրայ իրենց կարաւանները կը տեսնուէին: Աս պատճառաւ չկայ անցած դարերու մէջ գրուած աշխարհագրութիւն մը, չկայ ճանապարհորդութեան կամ վաճառականութեան գիրք մը, որուն մէջ Հայք նոյն

ժամանակուան վաճառական ազգաց գլուխը չգասուին եւ իրենց աս գործքին մէջ ունեցած յաջողակութեան ու ճարտարամտութեան վրայ մեծամեծ գովութիւններ չգտնուին: Շատ երկայն կը լլար աս գրուածներուն նաեւ մէկ մասն ալ յառաջ բերեն: Ազգերնուս դեռ մինչեւ ցայսօր Եւրոպացւոց առջեւ իբրեւ վաճառական ազգ համարուիլը՝ նոյն պայծառ ժամանակներուն արդիւնքն է, թէպէտ եւ ներկայ հայ վաճառականութիւնն եւ ոչ անցածին մեծութիւնը ցուցնել կըցող ստուեր մըն է:

ԸՆՏԱՆԱԳՐԱԿԱՆ

Արամանք:

Արամանքը շատ հին ժամանակէ ի վեր իր գեղեցիկ փայլունութեան եւ կարծրութեան համար ամէն պատուական ականց առաջինը կը համարուէր ու մեծ յարգ ու զին ունէր, մանաւանդ Յունաց եւ Հռոմայեցւոյ մէջ, որոնք զանիկայ Հնդկաստանի Նեղիկիստ, Պարսկէ եւ Մուզիլիոս նաւահանգիստներէն կ'ընդունէին: Արամանք կայսեր ժամանակն, ինչպէս Պլինիոս կ'աւանդէ, աղամանդի յարգը վերջին աստիճանի բարձրութեան հասաւ եւ բոլոր երկրաւոր ընչեց ամենէն պատուականը կը համարուէր: Բայց անկէ ետքը միայն պզտիկ կտորներ դանուելու սկսելով՝ որոնք այնչափ տեղ ու գեղեցիկութիւն չունէին, սկսաւ իր յարգը կորսնցնել եւ անոր տեղն անցաւ Սուտին (սուրճ) զորն որ միջին դարու հեղինակները զօհարներուն ամենէն գեղեցիկն ու յարգին կը համարին: Նոր ժամանակներս արուեստներուն ծաղկելովն եւ աղամանդի հանքերուն շատնալովը դարձեալ աս աղին քարն իր առաջին պատին ստացաւ ու թագաւորաց եւ իշխանաց թագերուն գլխաւոր զարդն սկսաւ ըլլալ:

Արամանդի գլխաւոր տեղը Հնդկաստանի Տէքան դաւառին մէջն է. շատ դարեր միայն աս տեղը բոլոր աշխարհքիս աղամանդ մատակարարեց, մինչեւ որ 1728 Պրուզիկայի Մինաս դաւառին հանքը գտնուեցաւ եւ անկէ ետեւ նաեւ նոյն տեղէն շատ առատութեամբ սկսաւ հանուիլ (երբեմն մէկ տարուան մէջ 6—7 լիտր): Վերջին ժամանակներս նաեւ Պունեյի կղզոյն եւ Մալաքայի մէջ ալ սկսաւ գտնուիլ, բայց շատ քիչ. նոյնպէս Ուրալ լեռնաց արեւմտեան կողմերն ուր առաջին անգամ 1829ին աղամանդ գտնուին իմացուեցաւ, հիմայ ամէն տարի կը հանուի: Ամէն աղամանդ գտնուած տեղերուն երկրագիտական կազմութիւնը կամ յարաբերութիւնները նոյն են: ամէն տեղ նոր ջրհեղեղան գեղերու, թոյլ աւաղի, գետերուն բերած խիճերուն եւ երբեմն նաեւ նոր կազմուած հողազանգերու (conglomérat) մէջ որոնց բաղադրիչ մասերը վանաքարի խիճ, երկաթածանդ եւ հասարակ աւաղ են, կը գտնուին:

Հնդկաստանի մէջ 5—6000 հազիւ իսկ Պրադիլիա 2—3000 սեւ գերիներ ստաթիկ հսկողութեան տակ աղամանդ ժողովելու կը զբաղին, որոնք անոր գտնուած տեղերուն առաջը լուարով կամ անոր մէջ մտադրութեամբ որոնելով կը ժողվեն: Եթէ գերի մը 18 Գարաք ծանրութեամբ աղամանդի կտոր մը գտնէ, իր գլուխը ծաղկէ պտակ կը դնեն եւ մասնաւոր հանդիսի մատաւոր վերափայտին կը տանին որն որ իրեն անմիջապէս ազատութիւն կը չնորհէ:

Աւելի պզտիկ կտորներուն համար զանազան վարձք կ'ընէ զունին: Երբեմն խորանանի գերիք իրենց գտած մեծ կտորները կը կընեն. եթէ մէկուն վրայ այսպիսի գործածեան մը կատարած ըլլայ, զինքը խցի մը մէջ կը փակեն մինչեւ որ աղամանդը բնական ճամբով գուրու ելլէ:

Աղամանդը միշտ պաղակերպ վիճակի մէջ (crystalisé) կը գտնուի, եւ հասարակօրէն շեղանկիւն (քաֆալա պէլիֆ) երկատասանիւս (տասուերկու երես կամ կողմ ունեցող) ձեւ կ'ունենայ: Ըստ մեծի մասին անդոյն է, բայց նաեւ գորշ, դեղին, կանաչ, կապուտակ, կարմրագոյն եւ սեւադոյն ալ կը գտնուի: Աս քարն եղբարականութիւնը չեհաղորդէր բայց ինքը շփուելով եղբարականութիւն կը ստանայ: Բնալոյծներուն բրած շատ փորձերը ցուցուցին որ աղամանդն ուրիշ բան չէ բայց եթէ ածխատարր (carbon) ուստի եւ այրելի նիւթ մըն է: Աս կարծիքն ամենէն յառաջ Նեւտոնն ունեցաւ զորն որ հաստատեց 1694ին ֆիլորէնցայի ձեմարանին մէջ Վոլքմոս Գ. մեծ դքսին հրամանաւն եղած փորձը. ձեմարանի դիտնականաց ժողովք մը զանազան տեսակ անի պատուականներ կիզիչ հայելոյ (փէր-լէպլէ) մը կիզման կէտին առջեւ դրին. ամէն միւս քարերն անապական մնացին, միայն աղամանդն անեղբայրեթեղաւ: Աւելի փորձ մ'ալ ընել տուաւ անցած դարուն կէսին Փրանկիստ Ա. կայսրը քանի մը պզտիկ աղամանդի կտորներով, հաւանականաբար զանոնք հալեցընելու եւ ամբողջ մեծ կտոր մը շինելու համար. աղամանդները հարցով (փօլա) մը 24 ժամ սաստիկ կրակի մէջ դրուեցան եւ գուրս հանուելէն ետքը տեսնուեցաւ որ բոլորովին անեղբայրեթեղած — այսինքն տաքութեան զօրութեամբ ածխածութեան դարձած եւ օդ յնդած — էին: Տ'Արսէին, Ռուէլին, Հադէլին, Լափաղէէին եւ ուրիշ քանի մը բնալոյծներուն 1786 թրած շատ փորձերն ալ նոյն վախճանն ունեցան:

Աղամանդին բնութեան մէջ ինչ կերպով կազմուելուն վրայ ստոյգ տեղեկութիւն մը չունինք. ոմանք կը համարին թէ անիկայ Զրհեղեղէն յառաջ գտնուած ծառէ մը կաթած հիւթ ըլլայ: Աս կամիքն ունեցաւ նախ ճեմարան հանքաբանն եւ հիմայ շատերուն ընդունելի եղած է: Թէ արդեօք կարելի է արուեստով աւ ագնիւքարը շինել կամ յառաջ բերել թէ չէ, դեռ չի կրնար հաստատութեամբ որոշուիլ. վասն զի մինչեւ հիմայ եղած անհամար դիտողութիւններն ու փորձերն աւ բան թէ կարելի եւ թէ անկարելի ցուցուցած են:

Նին ժամանակներն աղամանդն առանց յղկուելու կը գործածուէր. զանիկայ յղկելու կերպը գտնուի եղաւ 1456ին Լուգովիկոս Պերդին ֆիանտարցին: Յղկուելու աղամանդը նախ հերձիչ գործիքով իրեն հետ միացած օտար նիւթերէն կը բաժնեն, ետքը կաթի մը վրայ հաստատուած որոճայր աղամանդի կտորով մ'անոր ուզուած ձեւը կու տան, եւ անիւ ետեւ աղամանդի փուշով անոր երևանքը յղկելով կը փայլեցընեն: Հասարակօրէն աղամանդ մը յղկուելով՝ իր ծանրութեան կէսն երբեմն նաեւ աւելի կը կորնցնէ. զոր օրինակ Բիդի հռչակաւոր աղամանդն (որուն յղկուիլն երկու տարուան աշխատութիւն արժեց) իր յղկուելէն յառաջ 410 ֆարաք կը կշռէր, իսկ ետքն միայն 136 ֆարաք:

Մինչեւ հիմայ երկրիս վրայ գտնուած յղկուալ աղամանդներուն մէջ 30—40 ֆարաք կշռող շատ քիչ կայ. իսկ 100 ֆարաքէն աւելի կշռող հազիւ քանի մը հասու: Ասոնց մէջ զլեւաւորներն են Բիդի ըսուածն որ հիմայ

գաղղիական արքունեաց ձեռքն է. արիկայ 1702ին Թովմա Բիդ Հնդկաստանէն բերաւ, Անգղիայի մէջ յղկուեցաւ եւ 1717ին Օրլէանի դքսին 2½ միլիոն լիւրի (livre) ծախուեցաւ: Իր ծանրութիւնը 136 ֆարաք եւ իր հիմանկուան արժէքն 9 միլիոն լիւր կը համարուի: Վիէնայի մեծ աղամանդն՝ որ գեղին գոյն ունի, 139½ ֆարաք ծանր է եւ 140,000 արծաթ ֆիւրին կ'արժէ: Ռուսի աղամանդն՝ զորն որ 1775ին Կատարինէ Բ. կայսրուհին 103,875 ֆիւրինի գնեց, միանգամայն զանիկայ ծախուղին 8000 ֆիւրին տարեկան մուտք կապեց: Իր ծանրութիւնը 193 ֆարաք եւ արժէքն 3 միլիոն կը համարուի: Մուգուլի թագաւորինը 279 ֆարաք կը կշռէ եւ 7 միլիոնի արժէք ունի. իսկ Մադանի ու Պոռնէյի թագաւորինը 300 ֆարաք կը համարուի եւ դիւր 9 միլիոն: Բայց ամենէն աւելի ծանրագին ու մեծ աղամանդն 1741ին Պրաղիկայէն Բարդուկալի թագաւորին խրկուածն է եւ 1680 ֆարաք կը կշռէ. միայն թէ ասոր ստոյգ աղամանդ ըլլալուն վրայ տարակոյս կայ:

Աղամանդն իր կարծրութեան պատճառաւ շատ անուշ բաներու կը գործածուի, այսինքն ուրիշ աղիւն քարերու վրայ փորելու, ապակի կտրելու եւ այլն: Յառաջագոյն նաեւ իր փաշին դեղերու մէջ կը գործածուէր, բայց հիմայ աւ գործածութիւնը խափանուած է:

ՄԱՂՊԵ ՄԱՍՈՐԵՎԻԼԵ

Այծաւորն (Lonicera. Chèvrefeuille).

Աս գեղեցիկ տունին հասարակօրէն պարտէզներու մէջ հովանոցներու համար կը գործածուի, որովհետեւ իր քանի մը տեսակները շատ կ'երկրնան եւ սարսիկաները (ասպլէք) կը ծածկեն: Իր գլխաւոր տեսակներն հետեւեալներն են: — Ալպիգենա Ա. (L. alpigena). Ալպիգենա ու Պիւրնեան լեռանց վրայ կը բուսնի. 4—5 սոք երկայն ճիւղաւոր բուն, ողորկ տերեւ եւ մութ կարմիր ծաղիկներ ունի, որոնք մէկ կաթի վրայ երկերկու հոտ մէկտեղ կ'ըլլան ու Մայիսի մէջ կը բացուին: — Գեղաւոր Ա. (L. graeca). Շիկակարմիր, ներսի կողմը դեղնակէտ ծաղիկներ ունի, որոնք երկու խիստ իրարու վրայ կեցած փնջեր կը կազմեն: — Թաթարաց Ա. (L. tatarica). Սիպերիա եւ Թաթարաստան: Ութ, տանն սոնաշափ բարձր թուփ մըն է. տերեւները սրտաձեւ ու ծաղիկը ձերմակ, մոխ գոյն եւ երբեմն նաեւ մութ կարմիր կ'ըլլայ, որոնք միշտ մի եւ նոյն կաթիւնի վրայ երկերկու հոտ մէկտեղ կը գտնուին: Սերմով բայց աւելի աղէկ աղուրայով կը բազմանայ: — Թաթ Ա. (L. nigra). Կարմրագոյն ծաղիկները զոյգ զոյգ տերեւներուն անկիւնը կ'ըլլան եւ սեւագոյն կտր պտուղ մը կու տան: — Իտալական Ա. (L. italica). Շատ ծանօթ տունի մըն է, երկրնակէտ, իրարու դիմաց, վերի կողմը փայլուն տերեւ, եւ դարձող կարմիր՝ մէջն իսկզբան ձերմակ ետքը դեղին, անուշահոտ ծաղիկներ ունի, որոնք տնկին վրայ փնջեր կը կազմեն եւ բերնի ձեւ ունին: Հասարակօրէն սարսիկաները ծածկելու կը ծառայէ. ամառուան սիկզոր ծաղիկ կը բանայ եւ գլխաւորաբար դիւր տունն զօրաւոր ստոյգ հոտ մը կը բուրէ: Խոնաւ երկիր կը սիրէ, եւ կրտսրուած ճիւղն աղուրայով՝ նաեւ սերմով կը բազմանայ: Ասիկա ձերմակ ծաղիկ եւ խայտ տերեւով տեսակ մ'ալ ունի: — Կապույտ Ա. (L. coerulea). Ձերմակ կամ բայց գեղին ծաղիկ ունի, որոնք տերեւներուն անկիւնները զոյգ

դոյգ կ'ըլլան եւ կ'ապշտ պտուղ մը կու տան: — Հասարակ Ա. (L. periclymenum.) Միջին եւրոպա: Ասիայ ալ ի տառլանին պէս սարկինայի թուփ մըն է. երկայնաձեւ, բլթածայր, դիմացէ դիմաց կեցող տերեւ եւ գեղնադոյն, ձերմակ կարմիր շերտերով ծաղիկ ունի: Իրիկունները գեղեցիկ հոտ մը կը բուրէ: Յունիսէն մինչեւ աշուն կը ծաղկի: Ասոր մէկ զտտ տեսակն ալ թեղօշի տերեւի նման բարակ տերեւներ ունի: — Մշտաբաւը Ա. (L. sempervirens.) Հիւսիսային Ամերիկայէն յառաջ եկած է: Դիմացէ դիմաց կեցող, երկայնաձեւ սրածայր եւ վերի կողմը փայլուն տերեւներով տունիկ է, եւ փայլուն շիկակարմիր, ներսի կողմը գեղնի, ձաքարաձեւ ծաղիկ ունի: Մեր կողմերը կրնայ ձմեռն ազատ երկրի վրայ դիմանալ, եւ պարտեզի մէջ քիչ մը պատուարուած տեղ մը սարկինաներն եւ վառ գալիները ծածկելու համար կրնայ սնկաւիլ: Նսեւ ընծա նստի մէջ ալ կրնայ սնկաւիլ ու պատուհաններու առջեւ ծաղիլ, եւ պայծառ ու պաղէ ազատ տեղ մը ձմերել, ուր, փոքրէն նսեւ ազատ երկրի վրայ ալ, իր տերեւներուն մեծ մասը կը կարմնոյնէ, բայց հետեւեալ Մարտին նորէն կը սկսի ծաղիլ եւ երկայն ատեն կը շարունակէ: Աս ալ միւս տեսակներուն կերպով կը բազմանայ:

ՄԱՆՐԱՆՈՒՐԷ Ե՝ ԶՈՒՍՐԺԱՆԻՐ

Նոր տեսակ սատանայ մը:

Բոհեմիայի պոտիկ քաղաքներէն մէկուն մէջ աղքատ կին մ'իր առաջին որդին աշխարհք բերելով, անոր վրայ չափէ դուրս սկը մ'ունեցաւ: Ծնուցին ամէն առտու աս կնոջ այցելութեան կու գար եւ հանդիսատես կ'ըլլար անոր իր մանկիկին ցուցուցած արտաքայ կարգի խնամքներուն: Օր մ'այսպիսի այցելութեան ատեն կը սկսի կինն իր բնական շատխոտութեամբ ծնուցչին ծանուցանել թէ տղան քանի մը տարուան ըլլալուն պէս՝ անոր Ալինայէն գեղեցիկ զգեստներ, ոսկի շղթայ մը եւ շատ ուրիշ զարդեր բերել պիտ'որ տանի: Դատ աղէկ կ'ընէ ծնուցչը, բայց աս բաներու համար քանի մը հարկեր ֆիւրին պէտք է: Դուն այնչափ ստակն ուստի պիտ'որ գտնես, յոռակն արդէն հոգացած եմ կը պատասխանէ տղուն մայրն: Երկայն ժամանակէ վեր մեծ խնայութիւն ընելով՝ 400 ֆիւրին ժողովցի, զանոնք անդրանիկ տղուս զգեստին ու կրթութեան գործածելու համար, խօսակցութիւնն աս կերպով կը վերջանայ: Երկրորդ իրիկունն երբ որ կնոջն այլը գինետան մը մէջ իր նորածին տղուն կենդանութեան համար գաւաթներ կը պարպէր ու կինը տունն իր տղայիկովն առանձին մնացած էր, յանկարծ սենեկին դուռը կը բացուի եւ սեւազոյն փայլուն աշուքներով, երկու եղջիւրներով եւ երկայն պոչով սատանայ մը ներս կը մտնէ: Աինն ասկէ ոստիկ կ'այլալի եւ գրեթէ ինքզինքը կը կորսնցնէ: Բայց սատանան հանդարտ անոր անկողնին կը մօտենայ եւ «Մի վախար, կ'ըսէ, քեզի մնաս ընելու եկած չեմ, միայն կ'ուզեմ ծանուցանել որ կամ տղադ եւ կամ ունեցած ստակներդ պիտ'որ առնում տանիմ. քու որդւմանը թող կու տամ թէ անոնցմէ որը տանիմ»: Աինն աս ա հազին հիւրէն շուտով ազատելու համար, քովի սեղանին վրայ կեցած պոտիկ բանալին ցուցնելով՝ «Առ աս բանալին, կ'ընէ զարհուրած ու գողտջօն ձայնով, եւ աս դարանը բաց, բոլոր ստակս անոր մէջն է, միայն թէ տղուս մի դպչիր»: Սատանան ծանրութեամբ մը ստակները կը ժողովէ գրպանը կը նետէ եւ շուտ մ'աներեւոյթ կ'ըլլայ:

Քանի մը ժամ ետքը տղուն հայրը դուարթացած տուն կը դառնայ, բայց իր կնոջն խեղճ վիճակը տեսնելով՝ որ անկողնին մէջ կիսամեռ պառկած էր, կը հարցնէ կը տեղեկանայ

բանին էութիւնն, ու շուտ մը կը վազէ իր ժողովրդապետին կը ծանուցանէ: Իմաստուն քահանան անմիջապէս կ'իմանայ որ ասիկայ խաբեղայի մը գործք է, ուստի եւ մարդուն հետ ընկերացած՝ հիւանդին տունը կ'երթայ զինքը կը քաջալիւրէ որ չխախտայ եւ կը հարցնէ անոր թէ ստակ ունենալն ուրիշ մը պատմած է թէ չէ: «Ամենեւին մէկու մը պատմած չեմ, կը պատասխանէ կինն, միայն երէկ առտու ծնուցչին վեր ի վերջ մ'իմացուցի: Լաւ է կ'ըսէ քահանան, ստակդ ամբողջ նորէն ձեռքդ կը հասնի, միայն թէ պատուէրս ճշդիւ կատարէ. վաղն առտու երբ որ ծնուցիչը նորէն քովդ գայ, աս իրիկունն դէպքն իրեն պատմէ, բայց իրեն աս ալ ըսէ: «Ես սատանան խաբեղի, ստակս 1000 ֆիւրին էր, բայց իրեն միայն 400 ֆիւրին տուի, մնացածն արկելը մէջն է: Հրամանն երկրորդ առտուն ի գործ դրուեցաւ, իրիկունն դէմ դեռ չմիտացած քահանան երկու ստիկանութեան զինուորներով կնոջ տունն եկաւ եւ անոր սենեկին մէկ կողմը վարագուրի մ'ետեւ պահուեցաւ: Երբ որ զինքնազան մութն ամէն կողմ կատարեալ արկեց, սենեկին դուռը նորէն բացուեցաւ ու սատանան աւելի եւս զարհուրելի դէմք մ'առած կատաղութեամբ ներս մտաւ, կնոջ քովը մօտեցաւ եւ հազգին ձայնով մը, «Որովհետեւ, ըսաւ, դուն զիս խաբեղիր եւ ստակիդ միայն մէկ մասն ինձի տուիր, հիմայ ստուգիւ աղադ պիտ'որ առնում տանիմ: Հազիւ թէ խօսքը լնցնուցած էր, վարագուրը կը բացուի եւ մեր սեւադէմ սատանան անոր ետեւէն իրեն վրայ ուղղուած երկու հրացան կը տեսնէ: Նոյն ժամանակ կը ժողովրդապետն յառաջ կ'անցնի եւ «Անիճալ, ըսէ շուտով, կ'ըսէ, դուն ո՞վ ես եւ ո՞վ է զքեզ աս գործքին առաջ նորդուն, վասն զի քու ան սատանայական երեւութիւր տակ ուրիշ բան ծածկուած չէ բայց եթէ չարասիրտ ու շահախնդր աւաղակ մը»: Եղջերաւորն որ մինչեւ նոյն ժամանակ ուրիշին վախ ու զարհուրանք կը պատճառէր, կը սկսի հիմայ ինքը զարհուրել ու բոլոր մարմնովը դողալ, եւ յայտնի կը խոստովանի թէ ինքը ծնուցչին այն է եւ անկէ իմանալով որ նոյն տան մէջ ստակ կայ, աս միջոցը ձեռք առած է զանիկայ ձեռք բերելու: Ոստիկանները զինքը նոյն սատանայական զգեստով իրենց մէջ կ'առնուն եւ փողոցներուն մէջէն խայտառակութեամբ անցնելով՝ դատաստանին տեղը կը տանին, ուր չէ թէ միայն իր աւաղակութեան, այլ նսեւ իր այսպիսի այլանդակ միջոց մը գործածելուն համար արժանաւոր պատիժը կ'ընդունի:

Ազա՛հ կոմս մը:

Փարիզի մէջ հարուստ եւ շատ ազա՛հ կոմս մը շատ կը բաղձար Նաբոլէոն Ա. կայսեր այցելութիւն մ'ընել, բայց որովհետեւ կառք մը գնել չէր ուզեր, բոլոր իր ջանքը պարապի կ'էլէր: Սակայն վերջապէս օր մը հետի (բայելով) Ս. Գլուի պալատը գնաց եւ յաջողութեամբ կայսեր ներկայանալ: Կայսրն իր արտաքայ կարգի ազա՛հութեան վրայ տեղեկութիւն առած էր, ուստի խօսակցութեանց մէջ իրեն բաւ, «Լեցի, տէր կոմս, թէ դուք կառք չունիք. ձեզի վաղը գեղեցիկ կառք մը պիտ'որ խրկեմ: Կոմսը մինչեւ գետին ծռելով՝ իր շնորհակալութիւնը մատոյց: Երկրորդ օրն իր տան առջեւ փառաւոր կառք մ'եկաւ կեցաւ, եւ կայսերական ծառայ մ'իրեն կնքուած նամակ մը բերաւ: Կոմսը նամակը բանալով՝ անոր մէջ կառքին հաշիւը գտաւ, եւ ան մարդուն անունն, որուն՝ ստակը պիտ'որ վճարուէր: Գումարը կառքին բուն արժէքէն շատ աւելի էր, բայց մեր ազա՛հ Համարձակեցաւ վճարմունքը զլանալ:

ԱՐՈՒՆԵՍՏԱԿԱՆ

Սուտ ոսկեղօծութիւն:

Մէկ մաս Զինկ, 12 մաս Մոդիկ, քիչ մ'աղաթութեւ (acide muriatique) եւ քիչ մը գինեքար (քրիստալլ) չրոյ մէջ զնեղու եւ եփելու է: Պինձէ ամանները բարակաթիւութեամբ (acide nitrique) մաքրելէն ետքն աս լուծուածքին մէջ թափելով՝ գեղեցիկ ոսկեղ գոյն կ'առնուի:

Խոնարհութիւն Միջիմարեանց:

ԱԲԷՆՆԱ

Միջիմարեանց աղաքան: